

ЗАСАДИ ЛІНГВОКОГНІТИВНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ

Сливка М.І.

ДВНЗ «Ужгородський національний університет»

Постановка проблеми та її визначення. Вихід сучасної лінгвістики за межі сприйняття мови як суто комунікативного знаряддя і дедалі глибше вивчення її когнітивних аспектів – одна з провідних тенденцій початку нового тисячоліття. Особливого значення набувають праці, присвячені взаємодії наукової і мовної картин світу, що взаємодіючи та взаємовпливаючи, існують у паралельних вимірах різних видів свідомості. Проблема взаємозумовленості наукового й мовного знання та їх віддзеркалення у мовних явищах є одним з найважливіших завдань лінгвокогнітивних досліджень.

Актуальність нашого дослідження зумовлена загальним інтересом сучасної лінгвістики до виявлення національної специфіки структури мов. **Метою** статті є розглянути й описати спільні і відмінні риси між мовною та концептуальною картинами світу та окреслити подальші перспективи у визначенні їхнього впливу на національну свідомість. **Завданнями** статті є висвітлити сучасні теоретичні погляди на поняття “картини світу”, “мовної картини світу”, “концептуальної картини світу”, “концепту”. **Матеріалом** дослідження стали теоретичні й практичні розвідки провідних лінгвістів-когнітологів.

Виклад основного матеріалу та отримані висновки. Активізація лінгвокультурологічних та лінгвокогнітивних досліджень, зокрема тих, що стосуються відображення в мові явищ культури в найширшому значенні цього слова, яка спостерігається протягом останніх десятиліть, має ґрунтовну передісторію. За слушним і особливо актуальним сьогодні спостереженням В. фон Гумбольдта, “розбіжності між мовами є чимось більшим, ніж просто знакові розбіжності, ... слова, форми слів утворюють і визначають різні мови за своєю сутністю, за своїм впливом на пізнання та на почуття, що в дійсності є різноманітними світоглядами” [4, с. 370]. Оскільки мова не лише відображає дійсність, але й у певному сенсі впливає на це відображення, то саме мова стає, за влучним висловом О.С.Кубрякової, “вікном” у свідомість людини [8, с. 12]. Широко обговорювана сучасною когнітивною лінгвістикою проблема взаємодії мови й мислення набула свого концентрованого вираження у сформульованій ще в першій половині ХХ ст. гіпотезі лінгвістичної відносності Сепіра-Уорфа. Наголошуючи на ролі мови в розумінні людьми дійсності, Е. Сепір постулював: “Ми чуємо, бачимо, сприймаємо певним чином ті чи інші явища, завдяки тому, що мовні норми нашого суспільства передбачають дану форму вираження” [14, с. 135]. За концепцію Б. Уорфа, ми одержуємо від навколишнього світу хаотичний потік відчуттів, що певним чином упорядковуються нашою мовою. Мови

відрізняються не лише тим, як вони будують речення, але також і тим, як вони ділять навколишній світ на елементи, що є матеріалом для побудови речень.

Опановуючи мову, людина формує свою словникову пам'ять, що віддзеркалює колективний досвід попередніх поколінь, здатність до індивідуалізації різних об'єктів світу та їх категоризації й класифікації. На те, що картина світу, яка відтворюється національною повсякденною свідомістю, є продуктом тривалого історичного розвитку та об'єктом передачі досвіду між поколіннями вказує провідний дослідник проблем мовної особистості Ю.М. Караулов [6, с. 42]. Така картина сформована стихійно, вона має різноманітні форми та рівні прояву буденної свідомості: тут переплітаються знання, уявлення, віра, породжуючи прототипи як матеріалістичного так й ідеалістичного погляду на світ. Тут є інтернаціональні (загальнолюдські, ареальні) та національно-специфічні особливості.

Р. Павіленіс визначає концептуальну картину світу як сукупність мисленневих концептуальних структур адресата, що визначають його відношення до різних аспектів сприйняття чи пізнання світу та являють собою систему, частиною якої є оцінка, опосередкована суб'єктом [10, с. 36]. На думку Л. Лисиченко, «концептуальна картина світу більш універсальна і є спільною для народів з однаковим рівнем знань про світ, тим часом як мова відображає досвід кожного народу і виявляє не лише спільні знання, а й своєрідність бачення світу [9, с. 134].

Нині серед лінгвістів немає цілковитої одностайності з цього та низки інших питань, пов'язаних із взаємодією мови й мислення. Як вважає Г.В. Колшанський, є більше підстав говорити не про мовну картину світу, а про мовомисленнєву картину світу [7, с. 37], тобто концептуальну картину світу. Філософсько-когнітивні та лінгвокогнітивні уявлення про картину світу як форму існування свідомості людини, взаємно перетинаючись за деякими параметрами, дають підстави погодитися з визначенням цього поняття як «вихідного глобального образу світу, який лежить в основі світобачення людини і є результатом всієї її духовної активності» [15, с. 463]. Інакше кажучи, картина світу виступає в ролі «сміслового заступника змодельованого об'єкту» [11, с. 16].

Виділення концепту як ментального утворення, позначеного лінгвокультурною специфікою, – це закономірний крок у становленні антропоцентричної парадигми лінгвістичного знання. На думку В.А. Сулимова [17, с. 41], мовна картина світу базується на специфічних логіко-мовних одиницях – концептах. При цьому тексти культури (в широкому розумінні терміна), є найбільш природною формою існування концептів, у якій концепти не тільки існують, але й формулюються, акумулюються, трансформуються, передаються. Вивченню визначальних концептів у російськомовній картині світу присвячена низка робіт А. Вежбицької; вони стали потужним стимулятором у дослідженні цієї категорії мовних одиниць. Ключові слова, які відповідно до термінології, прийнятої А. Вежбицькою, фактично позначають концепти, передають основні

концепти певних культур і визначають основні риси національного менталітету [1, с. 19].

Концепти культури досліджуються як особливі ментальні утворення, які дають змогу співвіднести певні явища дійсності з духовними надбаннями певної спільноти [19, р. 295]. Якщо не брати до уваги ті роботи, в яких концепт і поняття ототожнюються, то існуючі в лінгвістиці підходи до розуміння концепта зводяться до лінгвокогнітивного і лінгвокультурного осмислення цих явищ [19, р. 295]. Концепт як лінгвокогнітивне явище – це одиниця "ментальних чи психічних ресурсів нашої свідомості і тієї інформаційної структури, яка відображає знання і досвід людини; оперативна змістова одиниця пам'яті, ментального лексикону, концептуальної системи і мови мозку (*lingua mentalis*), всієї картини світу, відображеної в людській психіці" [8, с. 90] Ю.С. Степанов вважає, що "концепт - це наче згусток культури у свідомості людини, те у вигляді чого культура входить в ментальний світ людини" [16, с. 43].

Концепти в різних культурах є різними уявленнями про те, як влаштовано світ. Усі концепти можна поділити на дві основні групи: апіорні концепти, які існують завдяки певному упорядкуванню інформації в мозку людини (сюди належать просторові концепти, сенсорно-моторні концепти тощо), та апостеріорні або емпіричні – концепти культури [19, р. 299]. Культурні концепти досліджуються у широких контекстах наукової та художньої літератури, фольклору та мистецтва. Навіть у рамках одного етносу концепти можуть мати різний зміст для різних носіїв певної культури, тому можливе розмежування концепту-мінімуму, який представляє певну реалію, але не деталізовану інформацію про реалію [2, с. 121]. Через входження простіших концептів у складніші відбувається побудова певної ієрархії, що є відображенням складності мовної свідомості. Культурний концепт, виражений словом, нерозривно пов'язаний із внутрішнім світом мовця, тому має як загальний, так й індивідуальний зміст.

Притаманний мові спосіб концептуалізації дійсності є частково універсальним, а частково національно-специфічним, так що носії різних мов можуть бачити світ трохи по-різному, через призму своїх мов. У рамках концептосфери В.І. Убийко [18] пропонує розрізняти суперконцепти, макроконцепти, базові концепти і мікроконцепти. Взаємодія концептів відбувається по лінії дериваційних, парадигматичних і синтагматичних зв'язків лексем, які їх вербалізують. При цьому макроконцепти наділені найдовшими семантичними зв'язками у рамках утвореної ними концептосфери [18, с. 52]. При вивченні концептуалізації і категоризації світу дослідники постійно стикаються з різними сукупностями концептів і різними наборами категорій. Це вказує на здатність мови створювати варіативні способи опису того самого явища як її невід'ємну властивість, що виходить за рамки звичайної синонімії.

Основною формою лінгвістичної об'єктивзації мовної свідомості носіїв конкретної національної мови є її словниковий склад. Слово виступає як базова одиниця мовної картини світу і саме завдяки слову відбувається зв'язок між

концептуальною та мовною картинами світу. Мова виступає основним засобом реалізації ментальних процесів. При цьому концепт виступає як своєрідна лінгвоментальна база для виділення певної сукупності мовних засобів, що знаходяться з концептом у відносинах репрезентативності. Лексичні одиниці певної мови виражають значення, що вміщують сенсорний та динамічний досвід, втілений в окремих концептах. Більшість лексичних одиниць містять групу взаємодіючих смислів, пов'язаних між собою особливою концептуальною сіткою, тому значення окремої одиниці є по суті сіткою взаємопов'язаних смислів.

Як відображення пізнавальної діяльності різних груп людей, діяльності, зумовленої історичними, географічними, культурними факторами, мовна картина світу отримує своє специфічне віддзеркалення в семантичних полях, у мотивації змін значень в процесі розвитку слова, а також у частотності слововживань. Але найбільш виразно вона проявляє себе в словах, які позначають деякі ключові поняття, з лексичними одиницями, що дуже часто їх характеризують. Проте слово як елемент лексико-семантичної парадигми мови завжди реалізується в складі тої чи іншої лексичної парадигми, тому концепт, як правило, співвідноситься більше ніж з однією лексичною одиницею, а найчастіше з планом вираження цілої лексико-семантичної парадигми. На думку С.Г. Воркачова, існують дві моделі, що описують взаємовідносини концепта і його мовного втілення: "архетипна" і "інваріантна". "В архетипній моделі концепт описується як щось гранично узагальнене, і водночас чуттєво-образне, приховане в глибинах свідомості, те, що втілюється в редукованій формі в понятті, в уявленні, в значенні слова. В інваріантній моделі концепт представляється як межа узагальнення (інваріант) плану змісту мовних одиниць, що покривають певну семантичну область. [3, с. 67].

Інтерес до лінгвістичного дослідження різного роду ситуацій прямо пов'язаний зі способами категоризації. Суть категоризації полягає в утворенні й виділенні класів предметів та об'єктів, які людина сприймає та осмислює. Проте категоризація досвіду не розкриває механізму його сприйняття та обробки. Вивчення структури внутрішньої організації категорій навіть на засадах антропоцентризму не розкриває природи когнітивних процесів. Для їхнього дослідження необхідно звернутися до іншого процесу – концептуалізації досвіду. Концептуалізація є осмисленням та поняттєвою класифікацією досвіду. Від категоризації вона відрізняється кінцевим результатом та метою когнітивної діяльності.

У процесі усвідомлення світу однією з фундаментальних операцій був його поділ на "своє" та "чуже" [13]. Картина світу сучасної людини дуже відрізняється від архаїчної, але роль архетипного протиставлення "свого" й "чужого" залишається значною, це знаходить своє відображення у фактах мови та мовлення. Показовим з цього погляду є номінативне поле релігійного дискурсу, в якому дуже суттєвою є ознака належності до конкретної церкви чи конфесії: позначення іновірців часто містять негативно-оцінну конотацію (*язичник, гяур* – "невірний"), а самопозначення навіть у внутрішній формі слова пов'язані з

позитивною оцінкою (*православний, правовірний*) [5, с. 267-268]. Мовна свідомість своєрідним чином сортує знаковий матеріал, що належить до особистого тезаурусу.

Кожній національно-мовній картині світу притаманні риси її творця – носія мови. Властиве мові явище етноцентризму полягає не лише в тому, що за колективними уявленнями всі пріоритети надаються своїй етнічній групі, а й у тенденції оцінювати поведінку, особливості характеру, звичаї та звички інших народів крізь призму своєї етнічної системи цінностей.

Висновки. Взаємодія між мовою та культурою найвиразніше виявляється в широко вживаному в сучасних дослідженнях понятті «мовна картина світу». Нині поняття картина світу належить до числа основних категорій лінгвокультурології. Мовна картина світу не є застиглим явищем, вона розвивається, відбиваючи зміни в пізнанні світу. У цьому зв'язку важливого значення набуває питання взаємодії наукової та повсякденної свідомості, а також розмежування мовної картини світу з науковою (концептуальною) картиною світу. Національні особливості мовної картини світу найповніше виявляють себе в лінгвокультурологічному дослідженні концептів. Проблема взаємозумовленості наукового й мовного знання та їх віддзеркалення у мовних явищах є одним з найважливіших завдань лінгвокогнітивних досліджень, у ході яких встановлено, що навіть широке коло загальнолюдських концептів може по-різному вербалізуватися в різних мовах.

Перспективи подальших досліджень. Співставлення концептосфер різних мов дозволяє виявити загальнолюдські універсалії у відображенні навколишнього світу людини і, в той же час, дає можливість помітити специфічне, національне, а далі групове та індивідуальне в наборі концептів та їх структуризації, що і є головним у наших подальших дослідженнях.

Література

1. Белова А. Д. Вербальне відображення концептосфери етносу: сучасний стан вивчення проблеми/ А.Д. Белова // Мовні і концептуальні картини світу. – К.: Київський ун-т ім. Тараса Шевченка, 2001. – С. 15– 22.
2. Вежбицкая А. Язык. Культура. Познание: Пер. с англ. / А. Вежбицкая.– М.: Русские Словари, 1996. – 411 с.
3. Воркачев С.Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании / С.Г. Воркачев // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 64–72.
4. Гумбольдт В. Язык и философия культуры/ В. Гумбольдт. – М.: Прогресс, 1985. – 450 с.
5. Карасик В.И. Языковой Круг. Личность, концепты, дискурс/ В.И.Карасик.– М.: Гнозис, 2004. – 390 с.
6. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность/ Ю.Н. Караулов. – М.: Наука. 1987. – 263 с.

7. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке/ Г.В. Колшанский. – М.: Наука, 1990. – 103 с.
8. Кубрякова Е.С. Язык и знание: На пути получения знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира/ Е.С. Кубрякова. – М., 2004. – 560 с.
9. Лисиченко Л. Мовна картина світу та її рівні/ Л. Лисиченко // Збірник Харківського історико-філософського товариства. – Нова серія. – Том 6. – Харків, 1998. – С.129–144.
10. Павиленис Р.И. Проблема смысла/ Р.И. Павиленис.–М.: Наука, 1983. – 286 с.
11. Постовалова В.И. Картина мира в жизнедеятельности человека/ В.И. Постовалова. – М., 1988. – С. 8–69.
12. Раевская М.М. Язык в ментальном пространстве: к проблеме постижения национальной логики мышления/ М.М. Раевская. – Вестник МГУ. – Сер.19. – Лингвистика и межкультурная коммуникация. – 2006. – № 1. – С. 27–41.
13. Сахно С.Л. "Свое - чужое" в концептуальных структурах языка/ С.Л. Сахно // Логический анализ языка. Культурные концепты. – М.: Наука, 1991. – С. 95–101.
14. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии/ Э. Сепир. – М.: Прогресс, 1993. – 656 с.
15. Слухай Н.В. Сучасні лінгвістичні теорії концепту як мовно-культурного феномену / Н.В. Слухай // Мовні і концептуальні картини світу. – К., 2002.– № 7. – С. 462–470.
16. Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры/ Ю.С. Степанов. – М., 2001. – 990 с.
17. Сулимов В.А. Когнитивное описание языка и его культурологическая интерпретация: когнитивные трансформации / В.А. Сулимов // Филологические науки. – 2001. – № 1. – С. 40–47.
18. Убийко В.И. Концептофсера внутреннего мира человека в аспекте когнитивной лингвистики / В.И. Убийко // Виноградовские чтения. Когнитивные и культурологические подходы к языковой семантике. – М., 1999. – С. 52–53.
19. Sperber D. Explaining Culture: A Naturalistic Approach/ D. Sperber // Journal of Pragmatics. – 1999. – Vol. 31, No 2. – P. 293–300.

Summary

The article discusses the phenomenon of linguistic and conceptual world models, their characteristics, the importance of comparison of national conceptual systems represented by language structures for defining the specific features of national mentality.